

- ст. / В. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.
4. Вихователька поколінь: Костянтина Малицька, громадська діячка, педагог і письменниця / [упоряд. П. Таран]. – Торонто, 1965. – 189 с.
5. Гніп М. До історії громадського руху 1860 рр. / М. Гніп. – Харків – Київ: Держ. вид-во України, 1930. – 273 с.
6. Губко О. Г. Формування національної свідомості юнацтва у світлі ідей С. Русової / О. Г. Губко // Рідна школа. – 1992. – № 1. – С. 12 – 23.
7. Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Д. Пильчикова до В. Білозерського / В. Дудко // Київська старовина. – 1998. – № 1 – 2. – С. 155–178.
8. Коваленко Є. І., Пінчук І. М. Освітня діяльність та педагогічні погляди С. Русової / Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – Ніжин: Ніжинський педінститут, 1998. – 212 с.
9. Мазуркевич О. Р. Видатні українські педагоги – народні просвітителі. Алчевська та її сподвижники / О. Р. Мазуркевич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 154 с.
10. Михайлова О. Гетьманша / О. Михайлова // Рыночная площадь. – 1995. – 24 февраля, № 8. – С. 13.
11. Мухін М. І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Алчевської / М. І. Мухін. – К.: Вища школа, 1979. – 169 с.
12. Розумний М. З історії краю полтавського: «Гетьманша» / М. Розумний // Криниця. – 1990. – № 4. – С. 7–8.
13. Русова С. Мої спомини / Русова С. – Київ, 1996. – 208 с.
14. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 211 с.
15. Семергей Н. Освітня діяльність полтавських «громадівців» / Н. Семергей // Рідний край. – 2001. – № 1. – С. 99 – 102.
16. Смоляр Л., Галаган В. Жіночі студії в Україні / Л. Смоляр, В. Галаган. – Одеса: Маяк, 1999. – 194 с.
17. Старицька-Черняхівська Л. В. І. Самійленко (Пам'яті товариша) / Л. Старицька-Черняхівська // Вітчизна. – 1992. – № 7. – С. 136 – 147.
18. Чоповський В. Ю. Будителі національного духу / В. Ю. Чоповський. – Львів: Світоч, 1993. – 142 с.

Надія Щербак

УДК 94(477.4):323.171

Петро Валуєв: слід в історії

Показана державна діяльність П. Валуєва, державного діяча Російської імперії. Висвітлено історичні події, в період яких він жив і був задіяний. Показано його участь у підготовці багатьох буржуазних реформ в імперії і виробленні цензурного законодавства. Зазначено, що більшість його проектів так і не була реалізована і в історію він увійшов переважно як автор Валуєвського циркуляру, який заборонив українське друковане слово.

Ключові слова: Валуєвський циркуляр, Російська імперія, реформи, цензура.

Shown P. Valuyeva state activity, statesman Empire. Deals with historical events, during which he lived and was involved. Showing his participation in the preparation of many bourgeois reforms in the Empire and the development of the censorship laws. Indicated that most of its projects have not been realized and he went down in history primarily as the author Valuev Circular, which banned Ukrainian printed word.

Key words: Valuev Circular, Russian Empire, reforms, censorship.

Події XIX ст. посідають особливе місце в українській історії. Процеси, які відбувалися на той час в українських землях, дали всі підстави відомому історика діаспори Івану Лисяку-Рудницькому назвати XIX століття «українським».

У той час українці, піддані двох імперій – Російської та Австро-Угорської, були найчисленнішою етнічною групою в Європі, що не мала своєї державності. Російська імперія була однією з найбільших

багатоетнічних держав світу, об'єднуючи понад 100 націй і народностей.

Українців, як православних, офіційна влада зараховувала до єдиного православного російського народу, який мав залишатися опорою самодержавного ладу. Українці, як і білоруси, не зазнавали дискримінації на індивідуальному рівні за національною ознакою і за своїм статусом прирівнювалися до великоросів, офіційно складаючи єдину етнічну спільноту. Їм була

відкрита майже будь-яка кар'єра. І таке ставлення до українців з боку влади зберігалось впродовж усього XIX ст. Зрештою наслідком такої політики мало бути їх остаточне злиття і асиміляція.

Саме в той період жив Петро Олександрович Валуєв, займаючи посади міністра внутрішніх справ, міністра державного майна, голови Комітету міністрів і Державної ради. На цих посадах він підписав десятки тисяч документів. Однак в історії він залишився завдячуючи одному документу «Циркулярному розпорядженню по цензурному відомству № 394» від 18 липня 1863 р., відомому як «Валуєвський циркуляр».

Народившись 1815 р. у Москві в дворянській сім'ї, молодий Валуєв отримав домашню освіту і вже в 17 років вступив на службу до канцелярії московського генерал-губернатора. Згодом молодий чиновник привернув до себе увагу імператора Миколи I і був переведений до Петербургу у друге (кодифікаційне) відділення царської канцелярії, де працював під керівництвом М. Сперанського над створенням «Полного собрания законов Российской империи» та «Свода законов Российской империи».

Одруження П. Валуєва на дочці близького до двору поета князя П. Вяземського сприяло як його знайомству з відомими діячами культури, зокрема, з О. Пушкіним, М. Лермонтовим, М. Гоголем та ін., так і кар'єрному росту: у 1845 р. він був призначений на посаду чиновника з особливих доручень при Ризькому генерал-губернаторі Є. Головніні, де брав участь у роботі комісії по підготовці нового проекту управління м. Риги.

У 1853 р. дійсний статський радник П. Валуєв отримав придворне звання камергера і був призначений курляндським губернатором, пробувши на цій посаді до квітня 1858 р., після чого став директором II департаменту Міністерства державного майна. Цьому сприяла записка П.Валуєва «Дума росіянина у другій половині 1855 р.», написана під враженням падіння Севастополя, на яку звернули увагу представники вищих сфер. Брат царя міністр військово-морського флоту великий князь Костянтин Миколайович у своєму наказі в листопаді 1855 р. рекомендував своїм підлеглим цю записку як найкращий показник причин, що довели Росію до тодішнього ганебного стану. В ній говорилося про відсутність в суспільстві

правдивої інформації, про зневагу і приниження людської гідності, заборону самостійно думати, обмеження доступу до освіти.

Невдовзі, заручившись підтримкою великого князя, П.Валуєв зайняв помітне становище в міністерстві державного майна. Не дивлячись на певні протиріччя з міністром М. Муравйовим, саме йому доручали складати проекти законів з найбільш важливих питань. П. Валуєв працював не покладаючи рук. Цей період його діяльності співпав з підготовкою селянської реформи. М.Муравйов був противником проектів, розроблених редакційними комісіями. Складання зауважень і заперечень на ці проекти було покладено на Валуєва, який, за його словами, став пером опозиції, до якої входили його міністр, начальник III відділення царської канцелярії князь В. Долгоруков, брат царя великий князь Костянтин Миколайович і кілька інших вищих державних сановників. Завдячуючи не стільки гнучкості характеру, скільки вмінню швидко та красиво редагувати найрізноманітніші доповіді і проекти, здатності нівелювати корінні розбіжності принципів під звучними фразами, П.Валуєв робить блискучу кар'єру. В палких суперечках з приводу умов проведення селянської реформи діячі протилежних таборів розглядали його як корисного державного діяча. І за період своєї дворічної роботи у міністерстві П. Валуєв, окрім інших нагород, отримав звання статс-секретаря Його Величності, що було надзвичайною рідкістю серед директорів департаментів.

У січні 1861 р. П. Валуєв був призначений керуючим справами Комітету міністрів. Невдовзі він став керуючим Міністерством внутрішніх справ. Цікавим є його запис у щоденнику 21 квітня, за два дні до призначення: «Вчора ... Сіверс говорив мені, що від княгині Кочубей почув про моє призначення міністром внутрішніх справ. У Муравйових дружині говорили про призначення мене міністром народної освіти. У Комітеті чули про призначення мене міністром фінансів. Сьогодні гр. Блудов прислав по мене і оголосив, за дорученням государя, що я буду призначений керуючим Міністерством внутрішніх справ. Нехай благословить мене Бог на новому поприщі. Схиляю голову, схиляю коліна, молюсь і дякую». [1, С.83] Складається враження, що йому було байдуже, яке міністерство

очоловати: головне – стати міністром. Будучи прихильником жорстких репресій, П.Валуєв разом з тим розумів необхідність певних поступок для запобігання виникнення революційних потрясінь.

Для розуміння особливостей державної діяльності П. Валуєва необхідно брати до уваги його кар'єризм, намагання вгодити у першу чергу імператору, і «сильним світу цього», що й обумовило його політику лавірування. Але при всіх його хитаннях і непослідовності, він все ж дотримувався певних поглядів, намагаючись впровадити їх у життя. Зокрема, з перших днів перебування на посаді Міністра внутрішніх справ, він починає вести боротьбу з ліберальними губернаторами, які не захищали інтересів поміщиків і такі губернатори, як В. Арцимович, М. Грот, О. Муравйов незабаром були звільнені. У той же час П. Валуєв виступав проти олігархічних намагань дворянства. Таким чином, П. Валуєв визнавав необхідність проведення реформ і надання певних поступок, щоб збільшити вплив уряду на суспільство. Під його керівництвом були підготовлені і 25 грудня 1862 р. прийняті «Тимчасові правила про влаштування поліції в містах і повітах губерній», які стали основою для реорганізації жандармсько-поліцейської системи. За його безпосередньою участю була розпочата земська реформа. Ще у молоді роки, зустрічаючись у салоні тестя з відомими літераторами, П. Валуєв зрозумів вплив літератури на суспільство. То ж ставши міністром внутрішніх справ він намагався перебрати цензуру з міністерства народної освіти у своє міністерство. Тогочасний міністр освіти О. Головнін, відомий ліберальними поглядами, не заперечував проти цього. І у січні 1863 р. цензура була передана до складу МВС.

В той же час у зв'язку з польським повстанням, що розпочалося у січні 1863 р. в Царстві Польському, російська влада уважно слідкувала за розвитком українського руху в правобережних губерніях. Київський генерал-губернатор М. Анненков 23 лютого та 17 березня 1863 р. надіслав начальнику III відділення царської канцелярії князю В. Долгорукову два листи, де говорилося про загрози, які влада могла очікувати від українофільства, про схожу діяльність «польської та малоросійської партій». Далі автор листа торкався мовного питання, порівнюючи українську мову з «особливими наріччями жителів окремих великоросійських

губерній» і робив висновок, що видання українського перекладу Святого Письма, яке мало відбутися, стане заходом політичного характеру, знаменуючи визнання самостійності української мови. Генерал-губернатор вважав це надзвичайно небезпечним, оскільки українці, посиляючись на окремішність мови, почнуть вимагати автономії. І хоч донесення жандармських офіцерів з Києва були досить заспокоїливі, В. Долгоруков вирішив перестраховатись і ознайомив Олександра II зі змістом листів. Після цього він поінформував міністра внутрішніх справ П. Валуєва про справу українофілів і передав йому листи М. Анненкова з помітками царя.

22 червня 1863 р. редактор впливової імперської газети «Московские ведомости» М. Катков звинуватив українофільство у прямому зв'язку з польським повстанням, стверджуючи, що це справа рук «польської інтриги». Справа почала набувати політичного характеру: українофіли почали розглядатися як «вороги Росії».

Невдовзі після виходу статті М. Каткова, П. Валуєв отримав від свого підлеглого - голови Київського цензурного комітету Ореста Новицького листа, в якому говорилося, що «саме порушення питання про користь і можливість вживання цього (малоросійського) наріччя у школах сприйнято більшістю малоросіян з обуренням. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої української мови не було, нема і бути не може, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, лише зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж створювана тепер для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова.» [2, С.302-305; 3, С.98-103] Як голова Київського цензурного комітету О. Новицький констатує, що «становище цензора при розгляді подібних рукописів тим більш утруднене, що у них лише мета заслуговує осудження, сам же зміст зазвичай не містить у собі нічого не дозволеного». Закінчувався лист загальноприйнятим попередженням про «польську інтригу»: прояв малоросійського сепаратизму «тим більш прикрий і заслуговує на увагу уряду, що він співпадає з політичними задумами поляків і навряд чи не їм зобов'язаний своїм походженням». Попередження про загрозу об'єднання українофілів з поляками вимагало від П.

Валуєва відповідної реакції. 11 липня він надіслав Олександрю II записку, де говорилось про небезпеку поширення малоросійської літератури. Міністр мав на увазі польське повстання і страх влади перед українсько-польським союзом. Він пропонував обговорити це питання з міністром народної освіти, шефом жандармів та обер-прокурором Синоду і повідомляв про те, що зробив розпорядження дозволяти до друку малоросійською мовою лише твори, що належать до галузі красного письменства, дозвіл ж інших книг, призупиняється до вирішення цього питання. На другий день П. Валуєв отримав монарше схвалення своїх пропозицій. А його вислів «призупиняється до вирішення цього питання» свідчить, що міністр бачив заборону лише як захід тимчасовий.

18 липня 1863 р. горезвісний циркуляр було надіслано до Київського, Московського і Петербурзького цензурних комітетів. У ньому майже дослівно було вміщено зміст листа О. Новицького, в тому числі й відоме «не було, нема і бути не може», а також висновки записки П. Валуєва Олександрю II про заборону видання навчальних і релігійних книг українською мовою. В той день П. Валуєв записав у своєму щоденнику: «18 липня. Вранці засідання про земські установи. Потім Головний комітет і Комітет міністрів по справі про Південну залізницю. Нічого нового немає». Як бачимо, у той день немає жодної згадки про циркуляр, як і в найближчі дні. Скоріш за все, міністр не надавав йому важливого значення і сподівався, що він буде відмінений після обговорення з колегами – міністром освіти О. Головніним, шефом жандармів князем В. Долгоруковим та обер-прокурором Синоду О. Ахматовим, яким він того ж дня надіслав листи з пропозицією обговорити це питання. Через два дні надійшла дуже емоційна, негативна відповідь міністра освіти, який вважав, що основою для заборони чи дозволу тієї чи іншої книги, є її суть та викладене в ній, а зовсім не мова чи наріччя, на якому це написано. Шеф жандармів В. Долгоруков коротко і без ентузіазму циркуляр підтримав. Цікавою була відповідь обер-прокурора Синоду генерала О. Ахматова: «Я охоче схилиюсь до переконання, що як для самої справи, так і для Уряду було б значно краще, якби українофільські спроби можна було знищити силою громадської думки, без прямої участі влади». [3; 4] Як бачимо, активних прихильників заборони

українського друкованого слова серед представників влади у Петербурзі не було. Зовсім іншою в той час була російська громадська думка, яка ще за рік до цього підтримувала українців.

Редактор «Московських ведомостей» М. Катков вважав ворогами Росії не лише українофілів, а навіть міністра народної освіти О. Головніна, який добивався відміни циркуляру. Підтримали М. Каткова «Киевский телеграф» і «Вестник Юго-Западной России».

В кінці 1864 р. польське повстання було придушене. Українці його не підтримали, то ж можна було відмінити, або, принаймні, послабити заборонні аспекти циркуляру. Але цього добивався міністр народної освіти О. Головнін, з яким у П. Валуєва склалися напружені стосунки. Протиріччя між міністрами зайшли так далеко, що сам Олександр II змушений був на засіданні уряду нагадати його членам про обов'язок визнавати себе солідарними по загальних державних справах. Протистояння міністрів закінчилось у квітні 1866 р., після замаху Д. Каракозова на Олександра II. Звільнили не міністра внутрішніх справ, підлеглі якого допустили замах, (за це пошлатився посадою шеф жандармів В. Долгоруков), а міністра освіти О. Головніна, тому що серед затриманих по справі молодих людей було багато студентів. То ж циркуляр продовжував діяти.

Але не одними заборонами П. Валуєв боровся проти прогресивної преси. Щоб налаштувати проти неї громадську думку, в 60-ті роки він організував за державні кошти видання газети «Северная почта», а в кінці 70-х – газету «Отголоски», до яких сам написав понад 200 статей.

3 весни 1866 р., після замаху Д. Каракозова на Олександра II, змінюється курс уряду в бік реакції, змінюється і сам уряд. Замість ліберала О. Головніна міністром освіти стає реакціонер Д. Толстой, шефом жандармів замість поміркованого В. Долгорукова стає владолюбивий П. Шувалов. На їх фоні П. Валуєв виглядав майже революціонером. Два роки Олександр II захищав його від нападок правих, але у травні 1868 р., під тиском П. Шувалова, погодився на відставку П. Валуєва з посади міністра внутрішніх справ, якого звинуватили у бездіяльності при виникненні голоду в Астраханській та Смоленській губерніях.

Вийшовши у відставку, П. Валуєв виїхав за кордон, де пробув майже півтора року. Він був свідком швидкої перемоги Пруссії у Франко-Пруській війні. Повернувшись у Петербург, він виклав свої роздуми з цього приводу в записці «Роздуми невійськового про наші військові справи», яка була передана Олександрові ІІ. П. Валуєв першим поставив питання про заміну рекрутських наборів загальною військовою повинністю. Цар підтримав його ініціативу і розпочав військову реформу, яка мала величезне значення для розвитку збройних сил Росії. Ще одним наслідком цієї записки стало повернення П. Валуєва до активної державної діяльності. 16 квітня 1872 р. Олександр ІІ призначив його міністром державного майна. На цьому посту П. Валуєв залишався до кінця 1879 року. Імператор зробив його одним з найближчих своїх радників і без погодження з ним не приймав жодного відповідального рішення з будь-яких важливих питань внутрішньої і зовнішньої політики. У 1878 р., коли діяльність революціонерів-народників набула великих розмірів, П. Валуєва призначають головою Особливої наради. 25 грудня 1879 р. Олександр ІІ призначив П. Валуєва головою Комітету міністрів, залишаючи одночасно головою Особливої наради та членом Державної ради. 19 лютого 1880 р., тобто в день 25-ліття царювання Олександра ІІ П. Валуєв отримав графський титул. Як бачимо, протягом усього цього періоду, він користувався великою підтримкою царя і займав важливі посади в уряді. Слід відзначити, що П. Валуєв ніколи не долучався до жодного урядового угруповання.

1 березня 1881 р. народовольці вбили Олександра ІІ. Імператором став його син Олександр ІІІ, який завжди недолюбливав П. Валуєва. Згодом його відправили у відставку.

Зазначимо також, що П. Валуєву належать сотні публіцистичних та наукових творів. Коло його інтересів було надзвичайно широким – від астрономії до економіки і юриспруденції. У відставці він зайнявся літературною творчістю і написав два романи – «Лорін» та «Княгиня Тетяна», повість «Чорний бір». Однак найбільш цінним із літературного спадку П. Валуєва є його щоденники, який він вів з 1 січня 1861 року й до кінця життя. Через легковажність найменшого сина Миколи, який заплутався в боргах, після виходу у відставку Петро Олександрович змушений був вести дуже скромний спосіб життя і помер у січні 1890 р. в Петербурзі, де був похоронений на Тихвинському цвинтарі.

Отож, будучи за своїми здібностями і освіченістю значно вище багатьох своїх колег-міністрів, виступаючи ініціатором земської, військової, поліцейської, цензурної та інших реформ, П. О. Валуєв міг увійти в історію як великий реформатор. Але для цього йому не вистачило характеру. Зустрічаючи критику своїх проєктів, він відступав, не бажаючи нажити собі ворогів і втратити посаду. Тому й залишився в історії не як великий реформатор, а лише як автор Валуєвського циркуляру, що пережив свого творця і був відмінений у 1905 р. після проголошення в Російській імперії демократичних свобод.

1. Дневник П. А. Валуєва, министра внутренних дел. В 2 т. – М.: АН СССР, 1961. – Т. 1: 1861–1864. – 423 с.
2. Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859-1865 годов. – СПб., 1904. – 512с.
3. Миллер А.И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIXв.). – СПб., 2000. – 260с.
4. Щербак Н.О. „...Не было, нет и быть не может (до генези Валуєвського циркуляру) // Українознавство. – 2003. Календар-щорічник. – К., 2002. – С. 146-148.